

ՀՏԴ 911..312Բնակչության աշխարհագրություն

Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

աշխ. գ. թ.

ԱրՊՀ աշխարհագրության ամբիոն

ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ**

Հոդվածում ներկայացվել է Արցախի ժողովրդագրական իրավիճակը Արցախյան պատերազմի և հետպատերազմական ժամանակահատվածում: Վերլուծվել է Արցախյան պատերազմի արդյունքում ստեղծված ժողովրդագրական իրավիճակը, սեռատարիքային բաշխվածության ցուցանիշները, տրվել է բնակչության սեռատարիքային խմբերում կատարված դեֆորմացիան, որտեղ մեծ է վերարտադրական ակտիվ տարիքի արական սեռի բնակչության կորուստը, որը ծանր ժողովրդագրական հետևանքներ ունեցավ նաև հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում: Տրվել են բնակչության թվաքանակը ակտիվացնող միջոցառումների նախագծեր, որոնք ռազմավարական նշանակություն կունենան հանրապետության համար:

Բանալի բառեր՝ ժողովրդագրական, վերարտադրություն, սեռատարիքային, դեֆորմացիա, ծնելիություն, մահացություն, ներգաղթ, արտագաղթ, բնական աճ, սոցիալ-տնտեսական

А. Григорян**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ**

В статье представлена демографическая ситуация в Арцахе во время Арцахской войны и в послевоенный период. Анализ демографической ситуации в Арцахской войне, анализ показателей по полу и возрасту, деформация половозрастных групп населения, где репродуктивный возраст мужского населения активного репродуктивного возраста был серьезно суровым, имел демографические последствия в послевоенную эпоху. Дан ряд мер по активизации численности населения, который будет иметь стратегическое значение для республики.

Ключевые слова: Демография, репродукция, половозрастной, деформация, рождаемость, смертность, иммиграция, эмиграция, естественный рост, социально-экономические

A. Grigoryan

DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE ARTSAKH WAR

The demographic situation in Artsakh during the Artsakh war and the post-war periods have been presented in the article. The demographic situation created at the result of the Artsakh war, the indicators of sex and age distribution have been analyzed, the deformation of the population's sex and age groups has been given, where the loss of the reproductive active age of the male population has been great, which has had severe demographic consequences in the post-war period as well. In order to activate the number of population, some projects of events has been given, which will have a strategic importance for the Republic.

Keywords: Demographic, reproduction, sex and age, deformation, fertility, mortality, immigration, emigration, natural growth, social-economic.

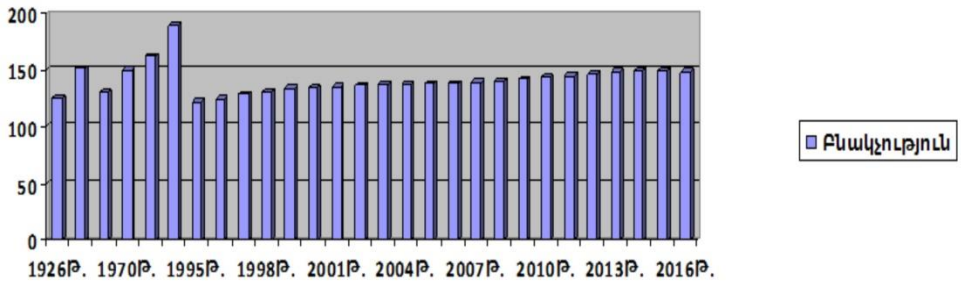
Արցախյան պատերազմի արդյունքում ժողովրդագրական իրավիճակը ամբողջական ընկալելու և պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է հետազոտել և վերլուծել ոչ միայն պատերազմական շրջանը, այլև դրան հաջորդած իրադարձությունները, որոնք մեծապես ազդել են նախապատերազմյան արդեն իսկ ոչ բարենպաստ ժողովրդագրական իրավիճակի վրա, որն էլ պատերազմի հետևանքով դարձել էր գրեթե ծայրահեղ: Պատերազմի արդյունքում ստեղծված ժողովրդագրական իրավիճակը առավելագույնս արտացոլում է բնակչության սեռատարիքային բաշխվածության ցուցանիշները, որոնք պատմական զարգացման ընթացքին համադրելու դեպքում հնարավորություն են տալիս վերականգնելու բնակչության նախապատերազմյան բաշխվածության ընդհանուր պատկերը, ինչպես նաև վերլուծելու նման իրավիճակի պատճառահետևանքային կապը [11]: Ուսումնասիրության հիմքում դրվել է ԱՀ բնակչության միաժամանակյա և ընթացիկ հաշվարկները:

1993-2002թթ. ժամանակաշրջանի ծնելիության մակարդակի վրա մեծ ազդեցություն են թողել բնակչության տարիքային կազմում տեղի ունեցող տեղաշարժերը: Դա ոչ միայն բնակչության «ծերացման» հանգեցնող և սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների, այլև Արցախյան պատերազմի հետևանքն է: Սոցիալ-քաղաքական ցնցումները հանգեցրին նրան, որ Արցախի Հանրապետությունում դեֆորմացվել էին սեռատարիքային կազմը և ժողովրդագրական գործընթացը, ինչը ավելի ուժեղացրեց ռազմական կորուստների բացասական ազդեցությունը բնակչության հետագա զարգացման վրա:

Առաջին հերթին երկարաժամկետ հետևանքներ ունեցան բնակչության կորուստները 1998-1992թթ., քանզի դրանք վերաբերեցին գլխավորապես երիտասարդների և դեռահասների տարիքային խմբերին: Բնակչության այդ խմբի կշիռը կտրուկ նվազել է 1,5 անգամ: Ըստ 1989թ. Մարդահամարի՝ ամենասակավաթիվը 20-25 տարիքային խումբն է: Պատերազմը հազարավոր տղամարդկանց կյանք խլեց՝ ընդհանուր առմամբ խախտելով

բնակչության սեռային հարաբերակցությունը: 1994թ., սկսած 18 տարեկան տարիքային խմբից, կանայք կազմում էին 60%: Տուժել են 20-24 և 25-29 տարիքային երիտասարդական խմբերը: Կանայք այդ խմբերում կազմում էին 77%, տղամարդիկ՝ 66% [1]:

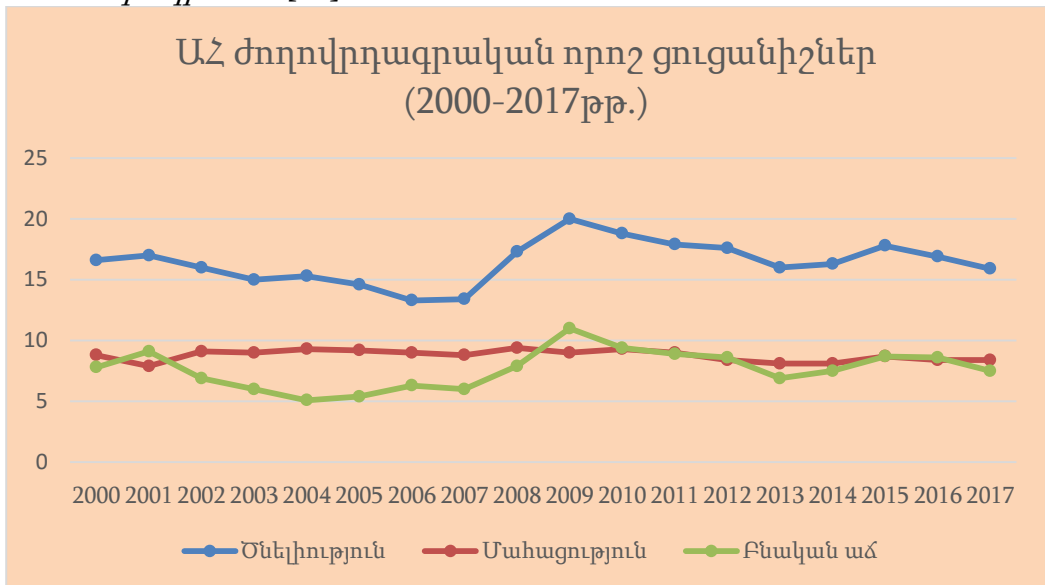
Դիագրամ 1. ԱՀ բնակչության շարժընթացը

Վերարտադրական ակտիվ տարիքի արական սեռի բնակչության կորուստը ծանր ժողովրդագրական հետևանքներ ունեցավ: Հետպատերազմյան տարիների ծնելությունը նույնպես չփոխեց իրավիճակը: Այն չհասավ նախապատերազմյան մակարդակին: Քանի որ Արցախի Հանրապետությունը միշտ էլ ունեցել է ընդլայնված վերարտադրություն, բացառությամբ պատերազմական տարիների, 1926թ. բնակչության թիվը կազմել է 125,3 մարդ, այնուհետև շարունակել է աճել և 1989թ. ունեցել է առավելագույն ցուցանիշ՝ 189.1 հազար մարդ: Սակայն այդ թիվը կտրուկ նվազել է՝ պատերազմական գործողություններով պայմանավորված, և 1995թ. կազմել է 122,6 հազար մարդ, որից հետո նորից աճելով 2012 թ. հասել է 146,8 հազարի, իսկ 2014 թ. հասել է 149,4 հազար մարդու:

2006թ. Սկսած՝ ծնելիության մակարդակի կտրուկ աճ է գրանցվել, ինչը պայմանավորված է նաև ծնելիության մակարդակի բարձրացմանն ուղղված ժողովրդագրական քաղաքականության ծրագրերի ընդլայնման հետ, այդ թվականին ծնելիության ցուցանիշը կազմել է յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով 9,4 մարդ, այն գնալով աճել է և 2009 թ. գրանցվել է վերջին տասնամյակում ծնելիության ամենաբարձր ցուցանիշը՝ կազմելով 1000 մարդու հաշվով 20 մարդ, իսկ մահացությունը 1000 մարդու հաշվով՝ 9 մարդ, բնական աճը այդ տարում հասել է 11%-ի:

Դիագրամ 2.[10]

Այս ժամանակահատվածի կտրվածքում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ 15-ից մինչև 30-ը ընկած տարիքային խմբում տղամարդկանց թիվը փոքր-ինչ գերակշռում է կանանց թվին՝ համապատասխանաբար կազմելով ընդհանուր բնակչության մեջ 9% և 7%: Տարբերությունը կազմում է մոտ 2%, որը իր հնարավոր ազդեցությունն է ունենում բնական աճի ցուցանիշի վրա, 30-35 տարիքային խմբում տղամարդկանց և կանանց թիվը հավասարվում է, իսկ ավելի բարձր տարիքային խմբերում գերակշռում են կանայք: Ինչպես տեսանք, սեռատարիքային կազմը ծնելիության մակարդակի կրճատման պատճառ կարող է դառնալ այն առումով, որ կանանց թվաքանակը զիջում է տղամարդկանց թվաքանակին, կանանց վերարտադրական տարիքի մի զգալի հատվածում:

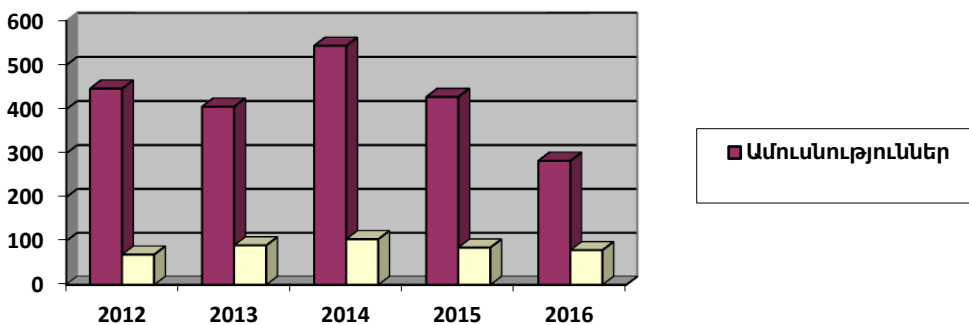
Բնակչության այդ դեֆորմացիան, ժողովրդագրության օրինաչափությունների համաձայն, պետք է շտկվեր հետագա տարիներին՝ 2005-2015թթ. մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում, քանզի նորմալ սոցիալական պայմաններում տեղի է ունենում սեռերի հավասարեցում, հավասարակշռում: Արցախի Հանրապետությունը՝ որպես պատերազմից ոտքի կանգնող երկիր, արագ վերականգնեց սոցիալ-տնտեսական համակարգերը:

Արցախյան պատերազմում զոհվեց շուրջ 6500 մարդ: Այս հաշվարկում չի անդրադարձվել պատերազմի ընթացքում ծնելիության նվազումը, մահացության աճը և այլ անուղղակի ժողովրդագրական կորուստներ: Այս կորուստները ծանր անդրադարձան երկրի բնակչության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Ըստ 2005թ. մարդահամարի տվյալների մարդկանց առավելագույն կորուստներ նկատվում են 30-44 տարիքային

խմբերում, որոնք մտել են պատերազմի մեջ 17-27 տարեկանում: Արական սեռի թվաքանակը նվազել է նաև 45-49 տարիքային խմբերում: Արդյունքում սեռային հարաբերակցությունը մինչև զինադադարը խախտված էր հոգուտ կանանց: Բնական աճի վրա ազդող կարևոր ժողովրդագրական գործոն է նաև ամուսնությունների թիվը, ամուսնության միջին տարիքը, ամուսնալուծությունների ցուցանիշը: Ամուսնությունների թիվը 1995թ-ից մինչև 2009 թիվը աճել է, որից հետո նորից սկսել է նվազել: 2013 թ. տվյալներով կազմել է 5,9‰, 2014թ. տեղի է ունեցել այս ցուցանիշի կտրուկ աճ՝ ամուսնությունների ցուցանիշը կազմել է 9,5‰. սա բավականին լավ ցուցանիշ է և իր դրական ազդեցությունը կունենա ծնելիության ցուցանիշի վրա, իսկ ինչ վերաբերում է ամուսնալուծություններին՝ գնալով այս ցուցանիշի աճ է նկատվում ԱՀ-ում, եթե 2006 թ. կազմել է 0,9‰ ապա մինչև 2013 թ. հասել էր 1‰-ի իսկ արդեն 2013 թ. հասել է 1,2‰-ի, 2014թ. տեղի է ունեցել նաև այս ցուցանիշի բավականին աճ՝ կազմելով 1,4‰, որը փոքրաթիվ բնակչություն ունեցող նորանկախ ԱՀ-ի համար բավականին բարձր ցուցանիշ է [6]: Իսկ այնուհետև 2016 թ. նվազել է՝ հասնելով 1,2 ‰-ի [7]:

Ինչպես տեսնում ենք, ամուսնությունների թիվը գնալով կրճատվում է, իսկ ամուսնալուծություններինը աճում, ինչն էլ իր բացասական ազդեցությունն է թողնում բնակչության բնական աճի վրա:

Դիագրամ 3. Ամուսնությունների և ամուսնալուծությունների դինամիկան

Ամուսնության միջին տարիքը ԱՀ-ում բավականին բարձր է և կազմում է 26 տարեկան, այն ծնելիության մակարդակի իջեցման վրա ազդող հիմնական գործոններից մեկն է: Քանի որ այս դեպքում կրճատվում է կանանց պտղաբերության, վերարտադրական ժամանակահատվածը, և փոքրանում է երկուսից ավելի երեխա ունենալու հավանականությունը: Ընդհանուր առմամբ երրորդ և հերթական երեխայի ծննդի ցուցանիշները մեծ են հատկապես գյուղերում, ինչն էլ մեծ մասամբ պայմանավորված է հոգեբանական գործոնով: Իսկ եթե խոսելու լինենք ԱՀ-ում ըստ շրջանների բնակչության թվաքանակի, ինչպես նաև բնական աճի ցուցանիշների

մասին, ապա բնակչության ամենամեծ թիվ ունեցող շրջանը Մարտունու շրջանն է, երկրորդ տեղում Մարտակետն է, ընդ որում՝ բոլոր շրջաններում էլ բնակչության թիվը, սկսած 2006 թ-ից աճել է: Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչությունը 7 տարվա ընթացքում աճել է ավելի քան 5000 մարդով, սակայն դա այդքան էլ բարձր ցուցանիշ չէ: Մարտակերտի և Մարտունու շրջանների բնակչության թիվը միշտ էլ գերակշռել է մյուս շրջաններին, որի պատճառներից մեկն էլ հարմար բնական պայմաններն են:

2009թ. գրանցվել է Ստեփանակերտ քաղաքի բնակչության բնական աճի ամենաբարձր ցուցանիշը՝ 13,3%, որից հետո քիչ նվազել է, իսկ 2012-2013 թթ. նորից գրանցվել է աճ՝ կազմելով 12,3%: Շահումյանի, Քաշաթաղի Շուշիի շրջաններում բնական աճը սկսած 2006թ-ից բավականին բարձր ցուցանիշ է ունեցել, Շահումյանի շրջանում 2009-2010 թթ. գրանցվել է բնական աճի բարձր ցուցանիշ՝ կազմելով մինչև 21,3%: Շուշիի շրջանում 2009 թ. գրանցվել է բնական աճի առավելագույն ցուցանիշը՝ 12,3%, սակայն այս երկու շրջաններում էլ վերջին երկու տարում բնական աճը որոշակիորեն նվազել է: Ամենամեծ բնական աճ ունեցող շրջանը Քաշաթաղի շրջանն է, որտեղ 2010թ. գրանցվել է բնական աճի առավելագույն ցուցանիշը՝ կազմելով 26%, այս ցուցանիշը ևս վերջին երկու տարում որոշակիորեն նվազել է: Ինչպես տեսանք, ԱՀ-ն բնակչության վերաբաշխության ընդլայնված ռեժիմի երկիր է, որտեղ ծնելիությունը գերազանցում է մահացությանը և ապահովում որոշակի բնական աճ: Սակայն ԱՀ-ի նման ոչ կայուն քաղաքական իրավիճակ ունեցող երկրին դա չի բավարարում, անհրաժեշտ է ժողովրդագրական քաղաքականության ծրագրերի ընդլայնում և ինտենսիվ իրագործում:

Արցախյան պատերազմի տարիներին մարդկային կորուստների արդյունքում բնակչության սեռատարիքային կազմի փոփոխությունները մեծ ազդեցություն գործեցին ընտանիքի և ժողովրդագրական գործընթացների վրա հետագա տասնամյակներում: Մեռերի անհամաչափությունը խորացավ և պահպանվում է առ այսօր: Մանավանդ այն ավելի խորացավ 2016թ. ապրիլյան պատերազմից հետո:

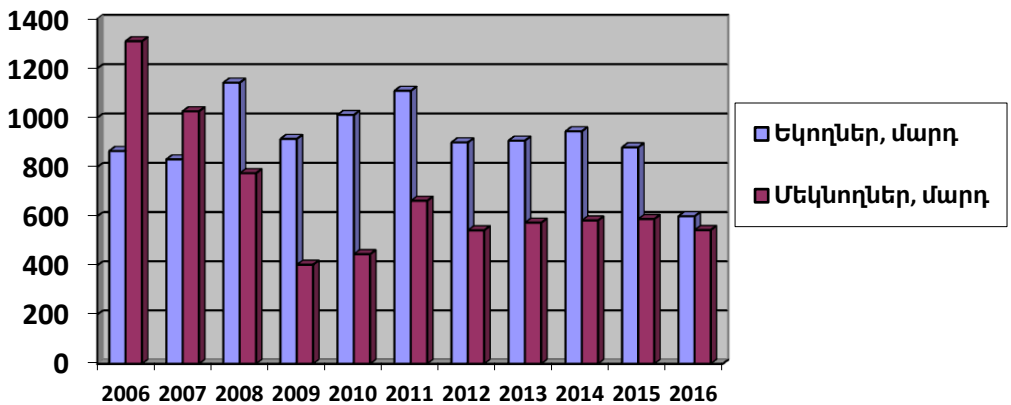
Մարդկային կորուստները մեծ ազդեցություն թողեցին նաև ընտանիքի անդամների թվաքանակի վրա: Այսպես՝ եթե 1989թ. ընտանիքի անդամների միջին թիվը կազմում էր 5,6 մարդ, ապա 2005թ.՝ 3,8 մարդ: Հարկ է նշել, որ արական սեռի բնակչության կորուստները հնարավորություն տալիս չեն կանոնակարգել ծնելիության մակարդակը՝ չնայած կառավարական խրախուսանքներին: Բացի այդ պատերազմը խոր հետևանք է թողել բնակչության առողջական վիճակի վրա, բարձրացել է սրտանոթային հիվանդությունների ցուցանիշը Արցախում: Հետպատերազմյան տարիներին սթրեսների արդյունքում մահացությունների ցուցանիշի աճ է դիտվում ինչպես մեծահասակների, այնպես էլ երիտասարդների շրջանում: Պատերազմը ոչ միայն ավելացրեց հաշմանդամների թիվը, այլև փոխեց այդ խմբի կառուցվածքը:

Հաշմանդամների մեջ գերակշռում են պատերազմի հետևանքով ձեռք բերված այլ հիվանդություններ: Այսպիսով՝ պատերազմը զգալիորեն թուլացրել է ոչ միայն անմիջական մասնակիցների, ականատեսների, այլև նրանց սերնդի առողջությունը, ինչը հետագա տարիներին մեծապես ազդեց հիվանդությունների բնույթի, մահացության աճի, ծնելիության նվազման վրա և մեծ ծախսեր պահանջեց սոցիալական ապահովման համար: Սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցությամբ ստեղծվում են բնակչության վերաբրտադրության որոշակի սոցիալական նորմեր՝ ամուսնության, ընտանիքի մեծության, ծննդի կարգավորման նկատմամբ: Այս գործոններից են ժողովրդագրական, առանձնապես բազմազավակության ավանդույթները: Ժողովրդագրական նորմերը և ավանդույթներն արագորեն չեն անհետանում նույնիսկ սոցիալ-տնտեսական իրադրության փոփոխության պայմաններում[5]:

ԱՀ-ում հոգեբանական գործոնի դերը մեծ է հատկապես գյուղերում, որտեղ պահպանվել է բազմազավակ ընտանիք ունենալու ավանդույթը: Ընդհանուր առմամբ ԱՀ-ում նկատվել է երրորդ և հերթական երեխայի ծննդի ցուցանիշների աճ: Նշենք, որ 2006 թ. երեք և ավելի ծնված երեխաների թիվը կազմել է 474, այն դեպքում, երբ ընդհանուր ծնված երեխաների թիվը կազմել է 2102, իսկ արդեն 2013 թ. 2336 ծնված երեխայից 760-ը պատկանել են երրորդ և ավելի երեխաներին: Ասվածից հետևում է, որ ԱՀ-ում թե՛ բնակչության բնական աճը և թե՛ երեքից ավելի երեխաների թիվը աճել է, նշենք, որ այս երկու ցուցանիշները հատկապես բարձր են եղել 2009-2010 թթ.[4]: Բնակչության վերաբրտադրության վրա ուղղակի ազդեցություն ունեցան նաև ներգաղթի և արտագաղթի ցուցանիշները, աշխարհի շատ երկրներում բնակչության թվի աճը գլխավորապես պայմանավորված է ներգաղթի ցուցանիշներով, դրանք հատկապես դեպոպուլյացիոն երկրներն են, որպես օրինակ կարող ենք առանձնացնել Արևմտյան Եվրոպայի երկրները:

Հետպատերազմյան տարիներին մինչև 2006 թ. բնակչության մեխանիկական աճը ԱՀ-ում ունեցել է բացասական ցուցանիշ, այսինքն՝ արտագաղթը գերակշռել է ներգաղթին, սկսած 2007 թ-ից. այդ բացասական ցուցանիշը նվազել է, իսկ 2008 թ. այն դարձել է դրական [2]: Արդեն դրական դարձած ցուցանիշը գնալով աճում է, սա նշանակում է, որ ԱՀ ավելի շատ մարդ է ներգաղթում, որը 2011թ. տվյալներով հետևյալ պատկերն է ունեցել. ներգաղթողների թվաքանակը 1,7 անգամ գերակշռել է արտագաղթողների թվաքանակին, որն էլ իր ուղղակի դրական ազդեցությունն է ունենում բնական աճի վրա:

Դիագրամ 4. Բնակչության միգրացիոն տեղաշարժերը

Հատկապես ներգաղթի ծավալները մեծ են ԱՀ-ի վերաբնակեցման ջրջաններում: Ինչպես երևում է դիագրամից, 2010-2011 թվականներին գրանցվել են ներգաղթի ամենամեծ ծավալները, 2012-2013 թվականներին այն քիչ չափով նվազել է: Եթե 2013 թվականին մեխանիկական աճը կազմել է 2,3‰, ապա 2014 թվականին մեխանիկական աճի ցուցանիշը դարձել է 2,5‰: Ինչպես տեսնում ենք, մեխանիկական աճի ցուցանիշի աճ է գրանցվել 2014թ., ինչը կատարվել է ներգաղթի ցուցանիշի հաշվին, քանի որ արտագաղթի ցուցանիշը մնացել է նույնը: 2015թ-ին ներգաղթի ցուցանիշը որոշակի չափով նվազել է, մինչդեռ արտագաղթի ցուցանիշը մնացել է գրեթե նույնը, իսկ 2016-ին ներգաղթի ցուցանիշը նվազել է ավելի մեծ չափերով քան արտագաղթի ցուցանիշը՝ այդպիսով նվազեցնելով մեխանիկական աճը [2],[8]:

Հետպատերազմյան տարիներին մահացության աճը և արտագաղթը էապես կրճատեցին բնակչության թվաքանակը: Ազդեց արական սեռի բնակչության տեսակարար կշռի նվազման և հասարակության մեջ կանանց ու տարեցների թվի ավելացմանը. վատթարացավ բնակչության առողջական վիճակը: Այն հանգեցրեց անբարենպաստ միտումների, որոնք արտահայտում են սեռատարիքային հավասարակշռման դանդաղ վերականգնման, սիրտ-անոթային հիվանդությունների տարածման, հաշմանդամության կառուցվածքի փոփոխման, ինչպես նաև 1990թ. ժողովրդագրական ճգնաժամի զարգացման: Դրա հետ մեկտեղ պատերազմը սրեց աշխատանքային ռեսուրսների ինչպես որակական, այնպես էլ քանաքական առումով համալրման խնդիրը, որը հրամայական պահանջ է Արցախի Հանրապետության համար: Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ ԱՀ-ն պատկանում է ընդլայնված վերարտադրության ռեժիմին և վերարտադրության առաջին տիպին: Ինչպես գիտենք,

վերարտադրության առաջին տիպի երկրներում բնական աճը կազմում է մինչև 1,2%, իսկ ԱՀ-ում կազմում էր 0,9% (մինչև 2013 թ.), իսկ 2014 թ. տվյալներով նվազել է՝ կազմելով 0,7%, սա այնքան էլ բարձր ցուցանիշ չէ՝ չնայած այն փաստին, որ ԱՀ-ն ունի ընդլայնված վերարտադրություն: Խորհրդային տարիներին ԱՀ-ն ուներ ընդլայնված վերարտադրություն խոշոր չափերով, իսկ այժմ առկա է նվազագույն աճ՝ ապահովելով տարեկան մինչև 1000-1200 մարդու աճ [3]:

Ամփոփելով թեման՝ կարող ենք ասել, որ պատերազմական գոտում գտնվելու փաստը Արցախի Հանրապետությանը կանգնեցնում է ժողովրդագրական լուրջ խնդրի լուծման առաջ, այն է՝ հնարավորինս ապահովել բնակչության բնական աճի բարձր ցուցանիշ, ինչը մեր հանրապետության համար ունի ազգային-պետական անվտանգության պահպանման նշանակություն: Իսկ բնական աճի բարձր ցուցանիշի ապահովման համար կատարվում են արդեն իսկ առաջին քայլերը, դրանք են՝ իրականացվող ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որը տարեցտարի փորձում է ընդլայնել իր ծավալները: Սակայն, բոլոր միջոցառումներով հանդերձ դեռ շատ անելիքներ բնական աճի բարձրացման համար: Այդ իսկ պատճառով ԱՀ-ն պետք է մեծ ուշադրություն դարձնի այս խնդրին և ընդլայնի վարած ժողովրդագրական քաղաքականությունը՝ տրամադրելով այս նպատակի իրագործման համար բյուջեից հնարավորինս մեծ գումարներ:

Բազմազավակությունը խթանելու համար, կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալը.

- մեծացնել տրամադրվող նպաստների չափերը,
- ֆիզիոլոգիական արձակուրդում գտնվող կանանց տրամադրել հավելյալ վճարներ և արտոնություններ,
- ավելացնել այն արտոնությունների չափերը, որից օգտվում են բազմազավակ ընտանիքները,
- խրախուսել ներգաղթը՝ ստեղծելով աշխատանքի հեռանկարներ, տալ հարկային և վարկային արտոնություններ,
- ընդլայնել հոգեբանա-դաստիարակչական աշխատանքների ծավալները:

Այս և մի շարք այլ քայլերի միջոցով հասնել ցանկալի արդյունքի և ապահովել բնակչության բնական աճի որոշակի ցուցանիշ, որը շատ կարևոր է և ռազմավարական նշանակություն կունենա ԱՀ-ի համար:

Գրականություն

1. Արցախի կանայք և տղամարդիկ: Վիճակագրական գրքույկ: Ստեփանակերտ, 2016թ.,-121 էջ:
2. Զեկույց ԼՂՀ արտաքին և ներքին միգրացիայի ընտրանքային հետազոտության: Ստեփանակերտ, 2010թ.,-133 էջ:
3. Ժողովրդագրական իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում (վիճակագրական ժողովածու): Ստեփանակերտ, 2016թ.,-16 էջ:
4. Լեռնային Ղարաբաղը թվերով (վիճակագրական գրքույկ): Ստեփանակերտ, 2016թ.,-108 էջ:
5. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015թ.-ին և դինամիկ շարքերը (2010-2015թթ.): Վիճակագրական ժողովածու: Ստեփանակերտ, 2016թ.,-137 էջ:
6. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տարեգիրք 2008-2014թթ., Ստեփանակերտ, 2015թ.,-337 էջ:
7. ԼՂՀ 2015թ.-ի մարդահամարի ցուցանիշները: Ստեփանակերտ, 2016թ.,-268 էջ:
8. ԼՂՀ բնակչությունը (վիճակագրական ժողովածու): Ստեփանակերտ, 2016թ.,-15 էջ:
9. Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղ (Պատմատնտեսագիտական ուսումնագիր), Երևան, 1990թ.,-303էջ:
10. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդագրական ժողովածու, 2017
11. Մկրտչան Շ. Մ., Արցախ: Երևան, 1991թ.,-103 էջ:
12. А.Я. Боярский «Курс демографии», Москва 1985 г. – 56 Ст.
13. www.armstat.am

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեգիայի անդամ, աշխ. գ.դ., Ա.Ռ. Ավագյանը: